

Sources Chrétienne
Ἑλληνική καί λατινική συμβολή
στόν εὐρωπαϊκό πολιτισμό
Apport grec et latin
à la culture européenne

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ / ÉDITÉ PAR

Σταῦρος Ζουμπουλάκης / Stavros Zoumboulakis
Πιέρ Σαλαμπιέ / Pierre Salembier

ΑΡΤΟΣ ΖΩΗΣ

Ἀθήνα / Athènes 2019

Θανάσης Ν. Παπαθανασίου

Χριστιανική μαρτυρία και διάλογος
μέ ανθρώπους άλλων πεποιθήσεων:
Πατερικές ἐνοράσεις

Χριστιανική μαρτυρία ἀφενός, διάλογος ἀφετέρου. Εἶναι δύο ἔννοιες, ἢ μᾶλλον δύο πράξεις, οἱ ὁποῖες στίς μέρες μας τροφοδοτοῦν σημαντικά διλήμματα, καί παρουσιάζονται νά τελοῦν μεταξύ τους ἄλλοτε σέ ἀντίθεση καί ἄλλοτε σέ σύνθεση.

Ἐξηγοῦμαι: Ἐδῶ καί σχεδόν μισό αἰῶνα διατυπώνεται ἔντονα τό ἐρώτημα μήπως ἡ μαρτυρία (ἢ, θά λέγαμε, τό ἱεραποστολικό ἀνοιγμα) καθιστᾶ ἀδύνατο ἢ ἀνειλικρινή τόν διάλογο τῶν χριστιανῶν μέ ανθρώπους άλλων πεποιθήσεων· εἴτε θρησκειῶν εἴτε ἰδεολογιῶν. Ἄλλοι ἀπαντοῦν ὅτι μαρτυρία καί διάλογος εἶναι ἔννοιες ἀσύμβατες, καί ἄλλοι ὅτι ὁ φυσικός τρόπος τῆς χριστιανικῆς μαρτυρίας εἶναι ἀκριβῶς ὁ διάλογος.

Τή διελκυστίνδα αὐτή, μεταξύ μαρτυρίας καί διαλόγου, τή γέννησε ὁ θυελλώδης ἀναστοχασμός γιά τή χριστιανική ἱεραποστολή, ὁ ὁποῖος ξεκίνησε λίγο πρὶν ἀπό τόν Β' Παγκόσμιο Πόλεμο (μέ ἐμβληματικό ἐν προκειμένῳ τό συνέδριο τοῦ International Missionary Council στό Ταμπαράμ τῆς Ἰνδίας τό 1938) καί ἄρχισε νά γιγαντώνεται ἀπό τή δεκαετία τοῦ 1960, τόσο στήν οἰκουμενική κίνηση¹ ὅσο

¹ Jan Van Lin, *Shaking the Fundamentals. Religious Plurality*

καί στην Καθολική Ἐκκλησία.² Χαρακτηριστικά αὐτοῦ τοῦ ἀναστοχασμοῦ εἶναι ἡ ὀξεία αὐτοκριτική, ἡ ἀποφασιστική ἀποκήρυξη τῆς ἀποικιοκρατικῆς ιεραποστολῆς, ἡ διαπίστωση ὅτι οἱ ἄλλοι πολιτισμοί, πέραν τοῦ δυτικοῦ, δέν εἶναι σκουπίδια. Ὁ διάλογος ἐμφανίστηκε ὡς ἡ νέα, οὐσιαστική προοπτική, ἀλλά μερικές φορές ὡς ἀντίποδας τῆς ιεραποστολῆς, δηλαδή τῆς πρόσκλησης σέ μεταστροφή.

Ἐπίσης ἀλήθεια στίς ἄλλες θρησκείες; Ἄν δέν ὑπάρχει, τότε προφανῶς ἡ ιεραποστολή ἔχει λόγο ὑπαρξῆς. Ἀλλά αὐτό δέν ἀπαντᾷ στό ποιά θά εἶναι ἡ μοῖρα ἑκατομμυρίων ἀνθρώπων οἱ ὅποιοι ἔζησαν καί πέθαναν ἢ ζοῦν καί πεθαίνουν χωρίς νά φτάσει σέ αὐτούς τό Εὐαγγέλιο. Ἀπό τήν ἄλλη, ἂν ὑπάρχει ἀλήθεια στίς ἄλλες θρησκείες, τότε φαίνεται νά μήν ἔχει νόημα ἡ χριστιανική μαρτυρία γιά τήν ἀλήθεια, τή μοναδικότητα καί τήν οἰκουμενικότητα τοῦ Εὐαγγελίου.

Εἶναι χαρακτηριστικό ὅτι τό 1971 τό Παγκόσμιο Συμβούλιο Ἐκκλησιῶν (ΠΣΕ) προχώρησε στή δημιουργία τοῦ προγράμματος Dialogue with People of Living Faiths and Ideologies,³ ἀκριβῶς γιά νά μελετήσει τή διεκυστίδα

and Ecumenical Movement, Rodopi, Ἄμστερνταμ, Νέα Ὑόρκη 2002, σ. 158-211.

² Βλ. Bradford E. Hinze, *Practices of Dialogue in the Roman Catholic Church. Aims and Obstacles. Lessons and Laments*, Continuum, Νέα Ὑόρκη, Λονδίνο 2006, σ. 222, καί Elias Voulgarakis, «Zur Erklärung über das Verhältnis der Kirche zu den nichtchristlichen Religionen», *Stimmen der Orthodoxie zu Grundfragen des II. Vatikanums*, ἐπιμ. Damaskinos Papandreou, Herder, Βιέννη, Φράιμπουργκ, Βασιλεία 1969, σ. 187-228.

³ Ὁ διάλογος ξεκίνησε ἐπίσημα μέ ἀπόφαση τῆς κεντρικῆς

μαρτυρίας και διαλόγου. Σημαντικός υπῆρξε επίσης ο προβληματισμός τῆς Β' Βατικανῆς Συνόδου (1962-1965),⁴ καθώς και ὀρισμένων Ὁρθόδοξων θεολόγων, κυρίως κατά τὰ τελευταία χρόνια.⁵ Σήμερα ἡ συζήτηση διεξάγεται μέ

ἐπιτροπῆς τοῦ ΠΣΕ τὸ 1971 στὴν Ἄντις Ἀμπέμπα βάσει ἀρχῶν πού εἶχαν διατυπωθεῖ τὸ προηγούμενο ἔτος στὸν Λίβανο. Βλ. Alan Brockway, «Stanley Samartha: Dialogue with People of Living Faiths and Ideologies», wcc-coe.org/wcc/what/interreligious/cd38-07.html (πρόσβαση σέ ὅλα τὰ διαδικτυακά κείμενα: 23.6.2018). Χαρακτηριστικό εἶναι τὸ ἄρθρο τοῦ πρωταγωνιστῆ Stanley Samartha, «Living Faiths and Ultimate Goals. Introducing a Discussion», περ. *The Ecumenical Review*, τχ. 25/2 (1973), σ. 137-147.

⁴ Βλ. Gerald O'Collins, *The Second Vatican Council on Other Religions*, Oxford University Press, Ὁξφόρδη 2013 καὶ Michel Fédou, «Le dialogue entre chrétiens et le dialogue interreligieux», *Δελτία Βιβλικῶν Μελετῶν*, τχ. 32α-β (2017), σ. 31-43.

⁵ Ἐνδεικτικά καὶ κατὰ χρονολογικὴ σειρά: Ἰωάννης Καρμίρης, *Ἡ εἰς Ἄδου κάθοδος τοῦ Χριστοῦ ἐξ ἐπόψεως Ὁρθοδόξου*, Ἀθήνα 1939· Elias Voulgarakis, «Zur Erklärung über das Verhältnis der Kirche zu den nichtchristlichen Religionen», ὁ.π.: Anastasios Yannoulatos, *Various Christian Approaches to the Other Religions (A Historical Outline)*, Ἀθήνα 1971· Μέγας Φαράντος, *Ἡ θρησκεία. Δογματικὴ θεώρησις*, Ἀθήνα 1978· Ἰωάννης Καρμίρης, *Ἡ παγκοσμιότης τῆς ἐν Χριστῶ σωτηρίας* (ἀνάτυπον ἐκ τοῦ περ. *Θεολογία*, τχ. 51-52), Ἀθήνα 1981· Emmanuel Clapsis, «The Boundaries of the Church. An Orthodox Debate», περ. *Greek Orthodox Theological Review* 35/2 (1990), σ. 113-127· Ἀγγελικὴ Γρ. Ζιάκα, *Μεταξύ πολεμικῆς καὶ διαλόγου. Τὸ Ἰσλάμ στὴ βυζαντινὴ, μεταβυζαντινὴ καὶ νεότερη ἑλληνικὴ γραμματεία*, Πουρναράς, Θεσσαλονίκη 2010· Θανάσης Ν. Παπαθανασίου, «Ὁμάδα ἐργασίας γιὰ ἓνα χρέος ἀνεξόφλητο», περ. *Πάντα τὰ Ἔθνη*, τχ. 116 (2011), σ. 22-23· τὸν Μάιο 2012 τὸ Τμῆμα Θεολογίας τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης καὶ ἡ Θεολογικὴ Σχολὴ τοῦ Τιμίου Σταυροῦ, καὶ τὸν Ἰούνιο 2013 μαζί μέ τὸ Κέντρο

έξαιρετική ζωηρότητα και μέ νέες προτάσεις, στο πλαίσιο τῆς «θεολογίας τῶν θρησκειῶν» ἢ και μέ ἀπόπειρες ὑπερ-βασῆς της. Σχηματικά σημειῶνω ὡς χαρακτηριστικούς πόλους ἀφενός τήν ἀμφισβήτηση τῆς παγκοσμιοῦτητας τοῦ Τριαδικοῦ Θεοῦ ἀπό τήν Πλουραλιστική Θεολογία (Pluralist Theology) και ἀφετέρου τήν προσπάθεια τῆς ὁμολογιακῆς Συγκριτικῆς Θεολογίας (Comparative Theology) νά μήν ἀπεμπολεῖται ἡ χριστιανική ταυτότητα ἀλλά νά βαθαίνει μέσω τῆς γνωριμίας μέ ἄλλες θρησκευτικές πραγματικότητες.

Ὡστόσο, αὐτή ἡ συζήτηση εἶναι μέν σχετικά πρόσφατη, ὅπως εἶπα, και σχετίζεται μέ τό διαβόητο αἶσθημα ἐνοχῆς τοῦ Δυτικοῦ κόσμου γιά τήν ἰμπεριαλιστική ἱεραποστολή, ὅμως στήν οὐσία της ἀφορᾷ διαχρονικά τήν Ἐκκλησία και τή σχέση της μέ τόν κόσμο. Εἶναι χαρακτηριστικό ὅτι τό 1942 ὁ Γάλλος Ὁρθόδοξος Λέβ Ζιλέ (Lev Gillet) ξάφνιασε τόν προτεσταντικό χῶρο ὅταν ὑποστήριξε ὅτι ἡ ἴδια ἡ παράδοση τῆς Ἐκκλησίας ἀπαιτεῖ ἡ μαρτυρία νά δίνεται μέ

Οἰκουμενικῶν Ἱεραποστολικῶν και Περιβαλλοντικῶν Μελετῶν «Μητρ. Παντελεήμων Παπαγεωργίου» πραγματοποιήσαν συμπόσια, τά ὅποια ἀποτυπώθηκαν στό ἀφιέρωμα «Ὁρθόδοξη θεολογία και διαθρησκευτικός διάλογος» τοῦ περιοδικοῦ *Θεολογία*, τχ. 84/2 και 84/4 (2013). Athanasios N. Papathanasiou, «Is Comparative Theology Orthodox?», περ. *Studies in Interreligious Dialogue*, τχ. 24/1 (2014), σ. 104-118. Ἡ Ἀκαδημία Θεολογικῶν Σπουδῶν τοῦ Βόλου και τό Πανεπιστήμιο τοῦ Ἐξέτερ διοργάνωσαν στόν Βόλο (15-16 Σεπτεμβρίου 2017) τό συνέδριο «Eastern Orthodoxy and Inter-Religious Encounter in a Secular Age», ἡ δημοσίευση τῶν εἰσηγήσεων τοῦ ὁποῦ ἐκκρεμεῖ. Τά ὡς ἄνω ἔργα και ἰδίως τό ἀφιέρωμα τῆς *Θεολογίας*, καθώς και τό ἔργο τοῦ Jacques Dupuis (βλ. παρακάτω) προσφέρουν ἰκανό ὑλικό γιά τό θέμα μας.

διάλογο. Καί παρέπεμψε στον χριστιανό άπολογητή του 2ου αιώνα μάρτυρα Ίουστίνο και στό έργο του *Διάλογος προς Τρύφωνα Ίουδαϊόν*.⁶ Φυσικά μπορούμε να μνημονεύσουμε και άλλες διαλογικές παρουσίες στό βάθος τής ιστορίας, από τήν ιεραποστολή των ανατολικών χριστιανών στην Κίνα τόν 7ο αιώνα μέχρι τήν ιεραποστολή του Ματέο Ρίτσι στην ίδια χώρα χίλια χρόνια αργότερα – έν μέσω πάντως εκκλησιαστικών συγκρούσεων πού κράτησαν αιώνες.

Στή συνέχεια θα προσπαθήσω να εξετάσω μία ιδιαίτερη πτυχή: τή συμβολή πού μπορεί να έχει στή σχετική συζήτηση ή πατερική γραμματεία. Δέν θα τό επιχειρήσω ως πατρολόγος αλλά ως έρευνητής τής ιεραποστολικής. Καί προς τούτο χρειάζομαι τή συνδρομή των πατρολόγων. Έχω τήν εντύπωση ότι, ένω τίς τελευταίες δεκαετίες διεθνώς έχει παραχθεί ένας ώκεανός βιβλιογραφίας, τήν πατερική συμβολή λίγοι τήν έχουν αναζητήσει, κυρίως Ρωμαιοκαθολικοί και Όρθόδοξοι.

Ένόψει, λοιπόν, τής χρήσης τής πατερικής γραμματείας, επιτρέψτε μου να δώσω δύο διευκρινίσεις:

1. Στην πατερική γραμματεία συναντάμε διάφορες στάσεις απέναντι στις μή χριστιανικές πεποιθήσεις: κυριαρχούν οι αντιρρητικές και απορριπτικές στάσεις, αλλά κατά τόπους βρίσκονται και συγκαταβατικές ή διαλογικές. Τά δέ έργα πού έχουν διαλογικό τόνο δέν αντιστοιχούν ακριβώς σέ αυτό πού σήμερα έννοείται ως διάλογος. Περισσότερο είναι έργα πολεμικά και φυσικά μονοφωνικά, παρόλο πού

⁶ Βλ. Θανάσης Ν. Παπαθανασίου, «Η παράδοση ως όρμη για ανανέωση και μαρτυρία. Η είσοδος τής Όρθόδοξης Ίεραποστολικής στή διεθνή σκηνή», περ. *Σύναξη*, τχ. 123 (2012), σ. 33-48.

μερικά από αυτά φέρουν τόν τίτλο «Διάλογος» ἢ ἔχουν δομή διαλόγου.⁷ Ταυτόχρονα ὅμως χρειάζεται νά λάβουμε υπόψη μας ὅτι σέ πολλές περιπτώσεις οἱ ἀντιπαραθέσεις τους ἀποτελοῦσαν ἕνα κατοπινό στάδιο διαθρησκειακῆς συνάντησης, μέ πρῶτο στάδιο τή συμβίωση ἀνθρώπων διαφορετικῶν πίστεων καί τήν ἀνάπτυξη σχέσεων (θετικῶν καί ἀρνητικῶν) στόν καθημερινό βίο.⁸ Μέ δεδομένη αὐτή τή συμβίωση, μερικά μονοφωνικά ἔργα τους δέν ἦταν ἀκριβῶς μονοφωνικά. Ἔχει ὑποστηριχτεῖ, γιά παράδειγμα, ὅτι ὁ ἅγιος Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνός στό πολεμικό ἔργο του κατά τοῦ ἰσλάμ παρουσιάζει καί κρίνει θέσεις τοῦ ἰσλάμ ἔτσι ὥστε, παρά τόν ὀξύ σαρκασμό του, νά προσκαλεῖ κατά κάποιον τρόπο τούς σύγχρονούς του μουσουλμάνους σέ προβληματισμό καί συζήτηση.⁹

2. Ὁφείλουμε νά ἀναδιφοῦμε μέ σεβασμό τήν πατερική παράδοση καί νά κατανοοῦμε τήν ποικιλία, τίς τάσεις καί τή δυναμική πού ἐνέχει. Νά μήν τή χειριζόμαστε δηλαδή ὡς συμπαγή οὐσία οὔτε ὡς ἀνιστορικό ὑλικό. Τόν 9ο αἰώνα ὁ Φώτιος, πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως καί ἅγιος τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας, διευκρίνισε τό αὐτονόητο: Διάφορες περιστάσεις ἔκαναν πολλούς Πατέρες νά μήν ἀκριβολο-

⁷ Γιά τά πατερικά ἔργα πού φέρουν τίτλο «Διάλογος», «Διάλεξις» κ.ο.κ., βλ. Στυλιανός Δ. Χαραλαμπίδης, «Πρός ἕναν διάλογο τῶν θρησκείων. Ἡ μαρτυρία τῆς πατερικῆς παράδοσης (εἰσαγωγικό σχέδιασμα)», περ. Θεολογία, τχ. 84/2 (2013), σ. 133-151.

⁸ Βασίλειος Ἀδραχτάς, «Ἡ συνάντηση Ὁρθοδοξίας καί ἰσλάμ ὡς καθημερινή διαθρησκειακή ἐπιτέλεση», Ἡ Ὁρθοδοξία στόν 20ό αἰώνα, Γ': Ὁ διάλογος τῆς Ὁρθοδοξίας μέ Δύση καί Ἀνατολή, Ἑλληνικό Ἀνοικτό Πανεπιστήμιο, Πάτρα 2008, σ. 126-130.

⁹ Στό ἴδιο, σ. 165.

γοῦν, νά μιλοῦν συμβατικά ἢ ἀκόμα καί νά σφάλλουν ὅπως ὅλοι οἱ ἄνθρωποι. Ὅποτε ἀστογοῦν (καταλήγει ὁ Φώτιος), συνεχίζουμε νά τοὺς ἀναγνωρίζουμε ὡς Πατέρες, ἀλλά δέν ἀκολουθοῦμε τὰ ἀστοχα λόγια τους.¹⁰ Ἡ θέση αὐτὴ τονίζει τὴ σημασία τῆς θεολογικῆς ἐρμηνευτικῆς, τὸ χρέος διάκρισης καί τὴν εὐθύνη τῶν ἐπιλογῶν μας. Ἡ ἔννοια τῆς δυναμικῆς, τὴν ὁποία προανέφερα, ἔχει ιδιαίτερη σημασία. Ἀκόμη καί μιὰ ἐπισήμανση ἢ μιὰ ἀποστροφή, ἡ ὁποία, διατυπώθηκε μέσα σέ συγκεκριμένες συνθηκῆς χωρὶς νά ἀναπτυχθεῖ περαιτέρω, μπορεῖ νά τροφοδοτήσῃ κατόπιν τὸν θεολογικὸ προβληματισμὸ καί νά ἀνοίξῃ σημαντικῆς προοπτικῆς. Εἶναι ἔργο τῆς θεολογίας νά ἀναδεικνύῃ κάθε μαρτυρία ἡ ὁποία ἐκβραχίζει τοὺς δρόμους μας στὴ βίωση τοῦ Εὐαγγελίου.

Προχωρῶ τώρα στὴν πραγμάτευση τοῦ θέματός μου, χωρὶς φυσικά νά ἰσχυρίζομαι ὅτι θὰ τὸ ἐξαντλήσω.

Εἶναι γεγονός ὅτι ἀπὸ νωρὶς συναντᾶμε τὴν ἀπόλυτη ἀπόρριψη τῶν ἄλλων πίστεων, ὡς ἀπόλυτων πλανῶν. Τὸν 2ο αἰῶνα στὴν Ἀνατολὴ ὁ Τατιανὸς καί ὁ Θεόφιλος Ἀντιοχείας καί στὴ Δύση ὁ Τερτυλλιανὸς εἶναι χαρακτηριστικοὶ ἐκπρόσωποι αὐτῆς τῆς τάσης, ἡ ὁποία καί διατρέχει ὅλη τὴν ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία.¹¹ Ὅμως δέν εἶναι

¹⁰ Φώτιος, Ἐπιστολαί, 1: Ἐπιστολὴ 24. Τῷ ἀρχιεπισκόπῳ Ἀκυλείας, ιγ'-κ', PG 102, 812-813.

¹¹ Βλ. Τατιανὸς, Πρὸς Ἑλληνας, PG 6, 803-888· Tatian, *Oratio ad Graecos and fragments*, ἐπιμ., μτφρ. Molly Whittaker, Clarendon Press, Ὁξφόρδη 1982· Θεόφιλος, Πρὸς Αὐτόλυκον, PG 6, 1023-1168· Tertulliani, *Apologeticum*, ἐπιμ. Carl Becker, www.tertullian.org/latin/apologeticum_becker.htm, ἀγγλ. μτφρ. W. M. Reeve, www.tertullian.org/

ή μόνη τάση. Μπορούμε νά ποῦμε ὅτι ἡ ἐκκλησιαστική γραμματεία ἀντανაკλᾷ τή διελευστίνδα πού βρίσκουμε στήν Καινή Διαθήκη: ἀπό τή μιά ἔχουμε τίς μελανές περιγραφές γιά τήν ἐξαχρείωση τοῦ ἔθνικοῦ κόσμου στήν *Πρός Ρωμαίους ἐπιστολή* (1:19-25), καί ἀπό τήν ἄλλη συναντᾶμε τή γεφυροποιοῦ ὁμιλία τοῦ Παύλου στήν Ἀθήνα (*Πραξ* 17:22-31), ὅσο καί τή διδαχή του (πάλι στήν *Πρός Ρωμαίους*) γιά τόν νόμο τῆς συνειδήσεως (2:14-16). Στήν πρώτη περίπτωση τά ἔθνη βρίσκονται στό ἐντελές σκοτάδι, στή δεύτερη περίπτωση ἡ θρησκευτικότητά τους περιέχει πραγματώσεις τῆς θεόδοτης δυνατότητας γιά ψηλάφηση τῆς ἀλήθειας. Ἄς σημειώσουμε ὅτι κατά τόν π. Γεώργιο Φλωρόφσκυ ὁ ἀπορριπτικός Τατιανός «ἀποτελοῦσε ἐξαιρεση» μεταξύ τῶν Ἀπολογητῶν, οἱ ὁποῖοι «πίστευαν ἐν γένει ὅτι ὁ Θεός εἶχε ἀποκαλύψει στοιχεῖα ἀλήθειας μέσα σέ ὅλη τήν ἱστορία».¹²

Ὅσον ἀφορᾷ μιά θετική στάση ἀπέναντι στίς ἄλλες πεποιθήσεις, κεντρική θέση κατέχει ἡ διδασκαλία τοῦ ἀπολογητῆ καί μάρτυρα Ἰουστίνου περὶ τοῦ σπερματικοῦ λόγου. Ὅλοι ἀνεξάρτητα οἱ ἄνθρωποι, εἶπε ὁ Ἰουστίνος, μετέχουν τοῦ φωτισμοῦ τόν ὁποῖον ἐγκατασπέρνει μέσα τους ὁ Υἱός Λόγος. Ὅσοι λοιπόν ἔζησαν σύμφωνα μέ τόν Λόγο εἶναι χριστιανοί, κἂν ἄθελαι ἐνομίσθησαν.¹³ Προφανῶς

articles/reeve_apology.htm. Γιά τόν Τατιανό καί τόν Θεόφιλο, βλ. Νικ. Ε. Τζιράκης, Ἀπολογητές. Συμβολή στή σχέση τῶν Ἀπολογητῶν μέ τήν ἀρχαία ἐλληνική γραμματεία, Ἀρμός, Ἀθήνα 2003, σ. 161-202, 219-237 ἀντίστοιχα.

¹² Γεώργιος Φλωρόφσκυ, *Οἱ Βυζαντινοὶ Πατέρες τοῦ 5ου αἰώνα*, μτφρ. Παναγιώτης Κ. Πάλλης, Πουρναράς, Θεσσαλονίκη 1992, σ. 154.

¹³ Ἰουστίνος, Ἀπολογία Α', 46.2-3, SC 507, 250: «Τὸν Χριστὸν

θεμέλιο του σπερματικού λόγου του Ίουστίνου ήταν τό χωρίο του Κατά Ιωάννην για τον Υιό Λόγο, ο οποίος ήν τό φῶς τό ἀληθινόν, ὁ φωτίζει πάντα ἄνθρωπον ἐρχόμενον εἰς τόν κόσμον (Ιω 1:19).

Θεωρῶ πολύ σημαντική τήν ἐπισήμανση του Ίουστίνου ὅτι οἱ ἄνθρωποι οἱ ὁποῖοι ἔζησαν μέ σωστό τρόπο, ἀλλά δέν ἦταν τυπικά χριστιανοί, εἶχαν θεωρηθεῖ ἄθεοι. Ἰπενθυμίζω ὅτι τό ἐπίθετο «ἄθεος» δέν σήμαινε ἐκείνον πού ἰδεολογικά δέν πιστεύει στήν ὕπαρξη του Θεοῦ, ἀλλά ἐκείνον ὁ ὁποῖος μπορεῖ νά θρησκειῖ, ὅμως στήν πραγματικότητα δέν ἔχει σχέση μέ τόν Θεό, στερεῖται τόν Θεό, δέν ὑπάρχει ὁ Θεός στή ζωή του (Εφ 2:12). Ἡ ἐπισήμανση του Ίουστίνου εἶναι σημαντική, διότι αὐτό ἀκριβῶς εἶναι τό ἐπίδικο ἐρώτημα σήμερα: ἂν οἱ μή χριστιανοί στεροῦνται τόν Θεό καί βρῖσκονται στό ἀπόλυτο σκότος.

Ἄπό τόν ἐλληνικό προχριστιανικό κόσμο ὁ Ίουστίνος κατονομάζει ἔνδεικτικά μερικούς φιλοσόφους πού ἔζησαν σύμφωνα μέ τόν Λόγο, ἀπό δέ μή Ἕλληνες κατονομάζει πρόσωπα τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης. Στήν ἐπόμενη γενιά ὅμως ὁ Κλήμης Ἀλεξανδρείας, ὁ ὁποῖος ἀναγνωρίζει ψήγματα ἀλήθειας στήν ἐλληνική φιλοσοφία, διευρύνει τόν

πρωτότοκον του Θεοῦ ἐδιδάχθημεν καί προεμνήσαμεν λόγον ὄντα, οὐ πᾶν γένος ἀνθρώπων μετέσχε. Καί οἱ μετὰ λόγου βιώσαντες Χριστιανοί εἰσίν, κἄν ἄθεοι ἐνομίσθησαν». Γιά τή σχέση του Ίουστίνου μέ τή φιλοσοφική παράδοση, βλ. Cullan Joyce, «The Seeds of Dialogue in Justin Martyr», περ. *Australian eJournal of Theology*, τχ. 7 (2006), σ. 1-11. Σημειωτέον ὅτι στή σειρά Sources Chrétiennes παραπέμπω ἂν τό σχετικό ἔργο ἔχει ἐκδοθεῖ σέ αὐτήν. Γιά τά λατινικά κείμενα πού δέν περιλαμβάνονται σέ αὐτήν, παραπέμπω σέ ἀγγλικές μεταφράσεις τους.

κύκλο. Στή χορεία εκείνων πού ζοῦν μέ φιλοσοφημένη ζωή περιλαμβάνει καί «βαρβάρους» ποικίλων θρησκευτικῶν ταυτοτήτων: Κέλτες δρυΐδες, Πέρσες μάγους (ὅπως αὐτοί πού προσκύνησαν τόν νεογέννητο Χριστό), Ἰνδούς βραχμάνους καί βουδιστές.¹⁴ Ὁ καθηγητής Μισέλ Φεντού σωστά ἔχει παρατηρήσει ὅτι πεδίο ἐνδιαφέροντος τοῦ Κλήμη εἶναι τόσο οἱ φιλοσοφικές δοξασίες ὅσο καί ἡ θρησκευτικότητα.¹⁵ Παρόμοια, ὁ Εὐσέβιος Καισαρείας θεώρησε τά φωτεινά προχριστιανικά στοιχεῖα ὡς προετοιμασία τῶν λαῶν γιά τό Εὐαγγέλιο («εὐαγγελική προπαρασκευή»)¹⁶ Καί ὁ Θεοδώρητος Κύρου, χονδρικά δύο αἰῶνες μετά τόν Κλήμη καί ἕναν αἰῶνα μετά τόν Εὐσέβιο, γράφει ὅτι μετά τήν Πτώση καί παρά τήν ἐξαχρείωση τοῦ ἀνθρωπίνου γένους, κάποιοι ἄνθρωποι παρέμεναν ἐνάρετοι: οἱ πατριάρχες καί οἱ προφῆτες τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης ἀλλά «καί πολλοί ἄλλοι, ὄχι μόνο μεταξύ τῶν Ἰουδαίων ἀλλά καί ἀνάμεσα στά ἄλλα ἔθνη».¹⁷

¹⁴ Κλήμη, *Στρωματεύς Α'*, 15.71-72, SC 30, 101-103.

¹⁵ Michel Fédou, «Les pères de l'Église face aux religions de leur temps d'après le document "Dialogue et annonce" de 1991», περ. *Bulletin. Pontificium Concilium pro Dialogo inter Religiones*, τχ. 80 (1992), σ. 178. Ὁ συγγραφέας στρέφει ιδιαίτερα τή ματιά σέ αὐτούς τούς δύο συγγραφείς, Ἰουστίνο καί Κλήμεντα· βλ. σ. 184. Εὐχαριστῶ τόν καθηγητή Δημήτριο Κεραμιδά πού, ἀπό τή Ρώμη, μοῦ ἀπέστειλε τό μελέτημα, καθώς καί φωτοτυπίες τοῦ βιβλίου τοῦ Vladimír Boublík (βλ. παρακάτω, σημ. 51).

¹⁶ Εὐσέβιος, *Εὐαγγελική προπαρασκευή*, SC 206, 228, 262, 266, 215, 369, 292, 307, 338.

¹⁷ Θεοδώρητος Κύρου, *Αἰρετικῆς κακομυθίας βιβλίον πέμπτον, Θεῶν δογμάτων ἐπιτομή*, 11, PG 83, 493D: «Καί ἕτεροι πλείστοι, οὐ μόνο παρά Ἰουδαίους, ἀλλά καί παρά τοῖς ἄλλοις ἔθνεσι, περὶ ὧν ὁ

Τὴν ἴδια βεβαιότητα ἐκφράζει καὶ ὁ Χρυσόστομος. Οἱ ἔθνη, ἔχοντας ἐκ Θεοῦ τὸν φυσικὸ νόμο, «σέ τίποτα δὲν ὑστεροῦσαν, ἂν βέβαια οἱ ἴδιοι ἤθελαν νὰ ζοῦν σωστά. Εἶχαν τὴ δυνατότητα νὰ τὰ καταφέρνουν».¹⁸ Σέ μιὰ ἄλλη, πάλι λακωνικὴ ἀποστροφή του, ὁ Χρυσόστομος, ἐρμηνεύοντας τὴ φράση τοῦ 150οῦ ψαλμοῦ Πᾶσα πνοὴ αἰνεσάτω τὸν Κύριον, λέει ὅτι τὴν παρότρυνση ὅλοι οἱ ἄνθρωποι νὰ ὑμνήσουν τὸν Κύριο ὁ ψαλμωδὸς τὴν ἀπηύθυνε πρὶν ἀπὸ τὴν ἔλευση τοῦ Χριστοῦ, «πρὸς ὅλους τοὺς ἀνθρώπους τῆς οἰκουμένης, φανερώνοντας ἔτσι ὅτι ὑπῆρχαν ἀπὸ τότε σπέρματα τῆς Καινῆς Διαθήκης σέ ὅλους τοὺς κατοίκους τῆς γῆς».¹⁹

Διαυγέστερα εἶχε μιλήσει ὁ Εἰρηναῖος, δίνοντας ἔμφαση στὴν παγκόσμια μυστικὴ δράση τοῦ Υἱοῦ: Αὐτὸς ἐποπτεύει τὰ πάντα, ἀπὸ τὴν ἀρχὴ μέχρι τὸ τέλος, καὶ χωρὶς αὐτὸν κανένας δὲν μπορεῖ νὰ γνωρίσει τὸν Πατέρα. Αὐτὸς ἀποκαλύπτει τὸν Πατέρα σέ ὅποιους αὐτὸς θέλει, ὅποτε θέλει, μὲ ὅποιον τρόπο θέλει.²⁰ Δώδεκα αἰῶνες

θεῖος εἶπεν ἀπόστολος, Ὅταν γὰρ ἔθνη, τὰ μὴ νόμον ἔχοντα, φύσει τὰ τοῦ νόμου ποιῆ, οὗτοι νόμον μὴ ἔχοντες, ἑαυτοῖς εἰσι νόμος». Ἡ ἀπόδοση στὴ νεοελληνικὴ τῶν πατερικῶν χωρίων ὅσο καὶ τῶν ξενόγλωσσων ἀποσπασμάτων εἶναι τοῦ γράφοντος. Ἡ μετάφραση ἀγιογραφικῶν χωρίων εἶναι ἀπὸ τὴν ἔκδοση τῆς Ἑλληνικῆς Βιβλικῆς Ἐταιρίας.

¹⁸ Ἰωάννης Χρυσόστομος, *Εἰς Ρωμαίους* ὁμιλία 7, 4, PG 60, 447: «καὶ γὰρ σοὶ νόμος ἐδόθη γραπτὸς, κακείνους νόμος φυσικὸς, καὶ οὐδὲν ἔλαττον εἶχον, εἴ γε ἐβούλοντο, ἀλλὰ καὶ νικᾶν ἠδύναντο». Ἐπίσης, *Εἰς Ρωμαίους* ὁμιλία 5, 5, PG 60, 429. Ὁ Χρυσόστομος ἐπικαλεῖται τὸ παύλειο χωρίο πού ἐπικαλεῖται καὶ ὁ Θεοδώρητος.

¹⁹ Ἰωάννης Χρυσόστομος, *Εἰς τὸν PMΘ' ψαλμόν*, PG 55, 498.

²⁰ Εἰρηναῖος, *Κατὰ αἰρέσεων* 4.6.7, SC 100b, 449.

αργότερα ο Νικόλαος Καβάσιλας, στην πραγματεία του όπου τόνισε τη σπουδαιότητα του βαπτίσματος, αποδόμησε την αποκλειστική (exclusive) εκκλησιολογία, λέγοντας ότι αυτοπροσώπως ο νυμφίος της Ἐκκλησίας βαπτίζει μυστικά εκεί όπου δέν δύναται νά βαπτίσει ἡ Ἐκκλησία καί αυτοπροσώπως ο νυμφίος της Ἐκκλησίας καθιστᾶ μέλη της Ἐκκλησίας του ἄνθρώπους οἱ ὁποῖοι ποτέ δέν βαπτίστηκαν ἀπό τήν Ἐκκλησία οὔτε ἔγιναν ποτέ μέλη κάποιας κοινότητάς της.²¹

Στό σημεῖο αὐτό εἶναι πολύ ἐνδιαφέρουσες μερικές πατερικές ἐρμηνεῖες τῆς εὐαγγελικῆς ἀφήγησης ὅτι κάποιος ἄγνωστος, ἄσχετος πρὸς τή χορεία τῶν μαθητῶν τοῦ Χριστοῦ, ἐξέβαλλε, μέ τήν ἐπίκληση τοῦ ὀνόματος τοῦ Ἰησοῦ, δαιμόνια ἀπό δαιμονισμένους. Οἱ μαθητές τόν ἐμπόδισαν νά συνεχίσει νά τό κάνει, ἀκριβῶς διότι δέν ἀνῆκε στήν ὁμάδα τους. Ὁ Χριστός ὅμως τούς ζήτησε νά μήν τόν ἐμποδίζουν. «Ὅποιος [...] δέν εἶναι ἐναντίον μας», τούς εἶπε, «εἶναι μέ τό μέρος μας» (Μκ 9:38-40· βλ. καί Λκ 9:48-49). Τό χωρίο αὐτό βέβαια δέν ἀφορᾶ διαθρησκειακή συνάντηση. Θέτει ὅμως τό ζήτημα τῆς παρουσίας τοῦ Θεοῦ σέ χώρους ὅπου δέν τό περιμένουμε, καί μάλιστα ἂν ἀναλογιστοῦμε ὅτι στή βιβλική παράδοση τό «ὄνομα» σημαίνει τή ζωντανή παρουσία τοῦ προσώπου – ὄχι ἀπλῶς μιά ταμπέλα. Κάποιοι ἐκκλησιαστικοί σχο-

²¹ Νικόλαος Καβάσιλας, *Περί τῆς ἐν Χριστῷ ζωῆς*, 2.71, SC 355, 198. Πρβλ. Θανάσης Ν. Παπαθανασίου, «Μακριά ἀπ' τήν παρουσία σου ποῦ νά φύγω; (Ψλ 139:7). Μιά Ὁρθόδοξη κατάφαση τῆς δράσης τοῦ Θεοῦ ἔξω ἀπό τά κανονικά ὅρια τῆς Ἐκκλησίας», περ. *Σύναξη*, τχ. 120 (2011), σ. 16-31.

λιαστές σπεύδουν νά δικαιολογήσουν τήν αντίδραση τῶν μαθητῶν, ὑποστηρίζοντας ὅτι τό ἔκαναν ἀπό καλό ζήλο, ὥστε ὅλοι οἱ καθ' οἰονδήποτε τρόπο σχετιζόμενοι μέ τόν Χριστό νά ἐνταχθοῦν στό σῶμα τῶν μαθητῶν.²² Εἶναι ὅμως ἐνδιαφέρον ὅτι ὁ Κύριλλος Ἀλεξανδρείας, ἐρμηνεύοντας τό χωρίο, ἐξέτασε ἀκριβῶς τό ζήτημα ἂν ἡ χάρη χορηγεῖται καί ἔξω ἀπό τά ὅρια πού θέτουμε ἐμεῖς, καί ἀπάντησε καταφατικά. Ὑπενθύμισε μάλιστα τό περιστατικό τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης (Αρ 11:1-30), ὅπου ὁ Θεός ζήτησε ἀπό τόν Μωυσῆ νά ἐπιλέξει ἐβδομήντα ἄνδρες γιά νά τούς στείλει τό Πνεῦμα του. Δύο ἄνδρες ὅμως ἔμειναν ἔξω ἀπό τήν ομάδα. Παρ' ὅλ' αὐτά ἡ χάρη δόθηκε καί σέ ἐκείνους, καί ἄρχισαν νά προφητεύουν. Αὐτό ἐνόηλησε τούς ὑπόλοιπους, οἱ ὅποιοι ζήτησαν ἀπό τόν Μωυσῆ νά τούς σταματήσει. Ἀλλά ὁ Μωυσῆς ἀρνήθηκε, φωτισμένος ἀπό τόν ἄσαρκο τότε Υἱό καί ἀπό τό Ἅγιο Πνεῦμα.²³

Πολύ σημαντικά θεωρῶ καί ὀρισμένα πατερικά σχόλια στήν ἀφήγηση τοῦ εὐαγγελιστῆ Ματθαίου γιά τήν προσκύνηση τῶν μάγων στόν νεογέννητο Χριστό (2:1-12). Κάποιοι Πατέρες λένε ὅτι τό ἀστέρι πού ὀδήγησε τούς μάγους ἦταν πραγματικό ἀστέρι, ἄλλοι λένε ὅτι ἦταν ἄγγελος. Ἀλλά ὅλοι τό θεωροῦν σταλμένο ἀπό τόν Θεό, ἄρα ἀποκάλυψη τοῦ Θεοῦ στόν χῶρο ἔξω ἀπό τό Ἰσραήλ.²⁴

²² Π. Ν. Τρεμπέλας, *Ἰπόμνημα εἰς τό κατά Μάρκον εὐαγγέλιον*, Σωτήρ, Ἀθήνα 1983, σ. 170. Βλ. καί *Ἰπόμνημα εἰς τό κατά Λουκᾶν εὐαγγέλιον*, Σωτήρ, Ἀθήνα 1983, σ. 294.

²³ Cyril of Alexandria, *Commentary on the Gospel of St. Luke (Homily 55)*, ἀγγλ. μτφρ. S. Payne Smith, Studion, Λόνγκ Ἄιλαντ 1983, σ. 240-241.

²⁴ Μερικές μαρτυρίες. Ὁ Εὐσέβιος Καισαρείας σημειώνει ὅτι

«Καί οἱ δύο ομάδες», καί οἱ Ἑβραῖοι βοσκοί καί οἱ ἐθνικοί σοφοί, «φωτίστηκαν ἀπό τόν οὐρανόν», λέει ὁ ἅγιος Αὐγουστίνος Ἰππῶνος.²⁵ Γιατί, ὅμως, μέ σημάδι στόν οὐρανόν; Προφανῶς διότι οἱ μάγοι ἐρευνοῦσαν τόν οὐρανόν βάσει τῆς δικῆς τους θρησκευτικῆς παράδοσης καί ἀνεξάρτητα ἀπό τήν ἀποκάλυψη τοῦ Ἰσραήλ.²⁶ Μέ αὐτόν λοιπόν τόν τρόπο, λέει ὁ Εἰρηναῖος τῆς Λυών, ὁ Θεός ἐγινε γνωστός καί στήν Ἰουδαία ἀλλά καί σέ ἐκείνους πού δέν τοῦ ἀπειθύνονταν.²⁷ Ὁ Εἰρηναῖος, μάλιστα, πρὸς τοῦτο παραπέμπει στό ὑπέροχο χωρίο τοῦ Παύλου:

ἐπρόκειτο γιά νέο καί ἀσυνήθιστο ἀστέρι (Εὐαγγελική Ἀπόδειξις, Βιβλίον θ', PG 22, 653D). Ὁ Ἰσίδωρος Πηλουσιώτης λέει ὅτι ὁ ἀστέρας διέγραφε καινοφανή τροχιά, καί γι' αὐτό «τούς σοφοῦς τῶν τοιούτων ἐπιστήμονας ἐξέπληξε μάγους, πρὸς μακράν πείσας στείλασθε ὁδοιπορίαν» (Ἐπιστολαί, Βιβλίον 1, 377, Ὀλυμπίω κόμητι, Εἰς τήν γέννησιν τοῦ Χριστοῦ, PG 78, 396B). Ὅτι δέν μπορούσε παρά νά εἶναι ἄγγελος τό ὑποστηρίζουν ὁ Γρηγόριος Θεολόγος (Κοσμᾶ Ἱεροσολυμίτου Συναγωγή καί ἐξήγησις ὧν ἐμνήσθη ἱστοριῶν ὁ θεῖος Γρηγόριος, PG 38, 463), ὁ Ἰωάννης Χρυσόστομος (Ὁμιλία η', Ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ τῇ ἐπί Παύλου, PG 63, 507) καί ὁ Καισάριος (Διάλογος 2, πεύσις ρζ', PG 38, 973-976).

²⁵ Saint Augustine, «Sermon 199, On the Epiphany of the Lord», *Sermons on the Liturgical Seasons*, ἀγγλ. μτφρ. Mary Sarah Muldowney, *The Fathers of the Church* 38, The Catholic University of America Press, Οὐάσινγκτον, ²2008, σ. 59.

²⁶ Χαρακτηριστικά τά λόγια τοῦ Χρυσοστόμου: «Ἐπειδὴ γάρ μάγοι ἦσαν, καί περὶ ἀστέρας αὐτοῖς ἡ τέχνη, ἀστήρ αὐτοῖς φαίνεται, [...] θεία τις καί ἀόρατος δύναμις εἰς ὄψιν ἀστέρος σχηματισθεῖσα ἔλκει δὲ αὐτοὺς ἀστήρ, ἵνα ἀπαλλάξῃ τοῦ περὶ ἀστέρας λοιπὸν ἡσυχολήσθαι [sic], καί τὴν τῆς ἀστρονομίας καταλύσῃ τυραννίδα», Ὁμιλία η', Ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ τῇ ἐπί Παύλου, PG 63, 507.

²⁷ Εἰρηναῖος, *Κατὰ αἰρέσεων*, 3.9.2, SC 211, 106.

Κι ὁ Ἡσαΐας φτάνει στό σημεῖο νά λέει: «Μέ βρῆκαν [λέει ὁ Θεός] αὐτοί πού δέν μέ ἀναζητοῦσαν. Φανερώθηκα σέ αὐτούς πού δέν ρωτοῦσαν κόν γιά μένα». Γιά τόν Ἰσραήλ, ὅμως, λέει: «Ὅλη τήν ἡμέρα ἀπλωνα τά χέρια μου σέ ἓναν λαό ἀνυπάκουο, πού μοῦ ἀντιμιλᾷ». (Ρωμ 10:20-21)

Καταλυτική σημασία ἔχει ὄχι ἀπλῶς ἡ ρηματική ὁμολογία πίστεως ἀλλά ὁ τρόπος ζωῆς τῶν ἀνθρώπων. Ὁ τρόπος ζωῆς γίνεται πεδίο ὅπου καρποφορεῖ ἡ μυστική χάρη τοῦ Θεοῦ. Στό πλαίσιο αὐτό ὁ Γρηγόριος Θεολόγος δείχνει ὅτι γιά τόν Θεό τά μυστικά ὄρια τῆς Ἐκκλησίας του δέν συμπίπτουν μέ τά θεσμικά της ὄρια.

Ὅπως πολλοί ἀπό τούς δικούς μας δέν εἶναι πραγματικά μαζί μας, γιατί ἡ ἴδια τους ἡ ζωή τους ἀποξενώνει ἀπό τό κοινό σῶμα, ἔτσι καί πολλοί ἀπό αὐτούς πού βρίσκονται μακριά μας φτάνουν τήν πίστη μέσω τοῦ τρόπου ζωῆς τους καί τούς ἀπομένει ἡ ὀνομασία [χριστιανός], ἀφοῦ τῆ χριστιανική ζωή τήν ἔχουν ἔμπρακτα.²⁸

Παρόμοια, ὁ ἴδιος Πατέρας τόλμησε νά πει γιά τήν ἐνάρετη ἀδελφή του ὅτι τήν κάθαρση, τήν τελείωση καί τή χάρη τοῦ Θεοῦ ἡ Γοργονία τήν εἶχε λόγω τοῦ βίου της, καί ἔτσι τό βάπτισμά της ἦταν μόνο ἡ ἐπισφράγιση.²⁹

²⁸ Γρηγόριος Θεολόγος, Λόγος 18, Ἐπιτάφιος εἰς τόν πατέρα, PG 35, 992BC. «Ὡσπερ γάρ πολλοί τῶν ἡμετέρων οὐ μεθ' ἡμῶν εἰσιν, οὓς ὁ βίος ἀλλοτριῶ τοῦ κοινοῦ σώματος, οὕτω πολλοί τῶν ἐξωθεν πρὸς ἡμῶν, ὅσοι τῷ τρόπῳ τήν πίστιν φθάνουσιν, καί δέονται τοῦ ὀνόματος, τὸ ἔργον ἔχοντες».

²⁹ «Μᾶλλον δὲ πᾶς ὁ βίος κάθαρσις ἦν αὐτῇ καί τελείωσις. Καί τὸ μὲν τῆς ἀναγεννήσεως εἶχεν ἐκ τοῦ Πνεύματος, τὸ δ' ἀσφαλές ταύτης ἐκ τῶν προβεβιωμένων. Καί μόνη σχεδόν, ἴν' εἶπω τολμήσας, σφραγίς, ἀλλ' οὐ χάρισμα τὸ μυστήριον». Λόγος ἧ', Εἰς τήν ἀδελ-

Τὴν ἴδια προσέγγιση (πάντα ὅμως περιστασιακὴ καὶ χωρὶς περαιτέρω πραγμάτευση) συναντᾶμε καὶ στὸν ἅγιο Αὐγουστῖνο. Κάποιος ἐθνικὸς τοῦ διαμαρτυρήθηκε ὅτι, σύμφωνα μὲ τοὺς χριστιανούς, θά σωθοῦν μόνο ὅσοι πίστεψαν στὸν Χριστό, καὶ ἄρα πλῆθος γενεῶν θά χαθεῖ. Ὁ Αὐγουστῖνος τοῦ ἀπάντησε ὅτι ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τοῦ ἀνθρωπίνου γένους ὅσοι γνώρισαν τὸν Θεὸ καθ' οἰονδήποτε τρόπο καὶ ἔζησαν δίκαια σώθηκαν.³⁰ Κάποιοι, καταλήγει ὁ Αὐγουστῖνος, οἱ ὁποῖοι σέ αὐτὴ τὴ ζωὴ πίστευαν ὅτι βρίσκονται ἔξω ἀπὸ τὴν Ἐκκλησία θά ἀνακαλύψουν κατὰ τὴν ἡμέρα τῆς τελικῆς κρίσης ὅτι εἶναι μέσα στὴν Ἐκκλησία. Καὶ δυστυχῶς κάποιοι ἀπὸ ὅσους πίστευαν ὅτι εἶναι μέλη τῆς θά διαπιστώσουν ὅτι ὑπῆρξαν ξένοι πρὸς αὐτήν.³¹ Τὸν δίκαιο τρόπο ζωῆς ὑπογραμμίζει καὶ ὁ Μέγας Βασίλειος: «Ὅποιος ἀποζητᾶ τὴν εἰρήνην ἀναζητᾶ τὸν Χριστό, γιατί αὐτός εἶναι ἡ εἰρήνη».³² Θά πρόσθετα ὅτι τὸ ἴδιο ἰσχύει γιὰ κάθε μὴ χριστιανό, ὁ ὁποῖος εἰλικρινά πεινᾷ καὶ διψᾷ γιὰ κοινωνικὴ δικαιοσύνη καὶ τὸν ὁποῖο τὸν διώκει ὄχι τὸ

φὴν ἑαυτοῦ Γοργονίαν ἐπιτάφιος, PG 812C-D. Ὁ Γρηγόριος μάλιστα ἔνωσε πὼς χρειάζεταν ἐξαρχῆς νά διευκρινίσει ὅτι τοὺς ἐπαίνους τοὺς διατυπώνει ἀληθῶς, καὶ ὄχι ἐπειδὴ ἡ Γοργονία ἦταν ἀδελφὴ του. «Ἀδελφὴν ἐπαίνων, τὰ οἰκεία θαυμάσομαι· οὐ μὴν ὅτι οἰκεία, διὰ τοῦτο ψευδῶς· ἀληθῆ δέ, οὐχ' ὅτι δίκαια μόνον, ἀλλ' ὅτι καὶ γνωσκόμενα». Στὸ ἴδιο, 789A.

³⁰ Augustine, *Letter 102, To Deogratias*, 12, www.newadvent.org/fathers/1102102.htm.

³¹ Augustine, *On Baptism, Against the Donatists*, Book V, 27, 38, www.newadvent.org/fathers/14085.htm.

³² Βασίλειος, Ὁμιλία εἰς τὸν ΛΓ' ψαλμόν, PG 29, 376C. «Ὁ ζητῶν εἰρήνην, Χριστὸν ἐκζητεῖ, ὅτι αὐτός ἐστιν ἡ εἰρήνη».

odium fidei, τό μίσος κατά τῆς πίστης, ἀλλά τό odium justitiae, τό μίσος κατά τῆς δικαιοσύνης.³³

Βλέπουμε ὅτι στήν ὀπτική αὐτῶν τῶν Πατέρων ὁ Θεός (καί εἰδικότερα ὁ Χριστός) δρᾷ στή ζωὴ ὄλων τῶν ἀνθρώπων καί τοὺς ἐφοδιάζει ὄλους μέ τή δυνατότητα σχέσης μαζί του. Αὐτό ὅμως δέν σημαίνει μιά νατουραλιστική, ἀναπόδραστη ἐξέλιξη. Ἀντιθέτως, σημαίνει ὅτι ὁ ἄνθρωπος χρειάζεται νά ἀνταποκριθεῖ στό μυστικό κάλεσμα τοῦ Θεοῦ. Στήν προοπτική αὐτὴ θεωρῶ ἐξαιρετικά καίριο κάτι ἀκόμη. Κάποια μικρά σημεῖα ὅπου οἱ Πατέρες θίγουν ἓνα θέμα, τό ὁποῖο στίς μέρες μας τό ἐξετάζουν ἢ κοινωνική ἀνθρωπολογία, οἱ πολιτισμικές σπουδές καί ἡ θεολογία τῆς ἀπελευθέρωσης. Κάθε πολιτισμός δέν εἶναι μιά συμπαγῆς ὄντοτητα. Ἐμπεριέχει ὑπο-πολιτισμούς καί ποικίλες δυνάμεις: ἄλλες σκλαβώνουν τόν ἄνθρωπο καί ἄλλες τόν ἐλευθερώνουν. Τά μελανὰ στοιχεῖα τῆς παγανιστικῆς θρησκείας, λέει χαρακτηριστικά ὁ εἰσηγητής τοῦ σπερματικοῦ Λόγου, τὰ ὑπαγόρευσαν στοὺς ἀνθρώπους οἱ δαίμονες.³⁴ Ἐδῶ, δηλαδή, ἔχουμε τήν πολύτιμη διάκριση σέ φωτεινές καί σκοτεινές παραμέτρους τοῦ κάθε πολιτισμοῦ, διάκριση ἢ ὅποια ἐμβληματικά ἀποτυπώνεται στή στάση τοῦ ἀποστόλου Παύλου: ἀπό τή μιά στόν Ἄρειο Πάγο τῆς

³³ Βλ. Θανάσης Ν. Παπαθανασίου, «Ἡ εὐχαριστιακή καί κοινωνική διάσταση τοῦ μαρτυρίου», περ. *Σύναξη*, τχ. 141 (2017), σ. 67-80.

³⁴ Ἰουστίνος, *Ἀπολογία Α΄*, 21.6, SC 507, 190: «Οἱ φαῦλοι δαίμονες ταῦτα [πράξεις ἐγκληματικές καί αἰσχρές] ἔπραξαν· ἀπαθανατίζεσθαι δὲ ὑμεῖς μόνοις δεδιδαγμεθα τοὺς ὅσιως καὶ ἐναρέτως θεῶν βιοῦντας, κολάζεσθαι δὲ τοὺς ἀδίκως καὶ μὴ μεταβάλλοντας ἐν αἰωνίῳ πυρὶ πιστεύομεν».

Ἀθήνας (πρόσληψη τῆς θετικῆς δυναμικῆς) καί ἀφετέρου στά Λύστρα τῆς Μικρᾶς Ἀσίας (ἀπόρριψη τῆς ἀρνητικῆς δυναμικῆς). Αὐτό σημαίνει ὅτι κάθε πολιτισμός ἔχει ἐσωτερικές ἀντιφάσεις καί συγκρούσεις. Ὁ κάθε ἄνθρωπος ὄχι μόνο ζεῖ σύμφωνα μέ τά δεδομένα τοῦ πολιτισμοῦ του ἀλλά καί δύναται νά ἔρθει σέ ρήξη μέ τίς σκοτεινές πλευρές τοῦ πολιτισμοῦ του, χάριν τῆς ἀνθρωπιᾶς καί τῆς ἀλήθειας. Ἐπομένως ὁ σπερματικός λόγος, φωλιάζοντας σέ κάθε πολιτισμό καί σέ κάθε θρησκεία, δημιουργεῖ στό ἐσωτερικό τους ὅρους ἀνατροπῶν καί μέσα ἀπό τίς ἀνατροπές πληρέστερη φανέρωση τῆς ἀλήθειας: Ὅσοι πρὶν ἀπό τήν ἐνανθρώπηση τοῦ Χριστοῦ ἔζησαν σύμφωνα μέ τόν ἔμφυτο λόγο, ἔλεγε ὁ μάρτυρας Ἰουστίνος, καταδιώχτηκαν καί δολοφονήθηκαν. Οἱ δέ φονιάδες τους ἦταν ὅσοι ἔζησαν χωρίς τόν λόγο καί ἦταν ἐχθροί τοῦ Χριστοῦ.³⁵ Καί σέ κάποιο σημεῖο ὁ ἅγιος Μάξιμος Ὁμολογητής κάνει λόγο ὄχι γενικά γιά τούς λόγους τῶν ὄντων οὔτε γιά τήν παγκόσμια δράση τοῦ Υἱοῦ, ἀλλά εἰδικά γιά τή δράση τοῦ Ἀγίου Πνεύματος. Λέει:

Τό Πνεῦμα τό Ἅγιο δέν ἀπουσιάζει ἀπό κανένα ὄν, καί μάλιστα ἀπό τά λογικά ὄντα [...]. Συναντᾶμε πολλούς ἀπό τούς ὑπερβολικά βάρβαρους καί νομαδικούς ἀνθρώπους, οἱ ὁποῖοι ἐντούτοις στρέφονται στήν καλοκαγαθία καί παραβαίνουν τούς θηριώδεις νόμους οἱ ὁποῖοι ἐπικρατοῦν ἐκεῖ ἀπό παλιά.

Ἀντιθέτως, καταλήγει ὁ Μάξιμος, ὅποιος δέν κάνει τό

³⁵ Ἰουστίνος, Ἀπολογία Α', 46.4, SC 507, 250-252, καί Ἀπολογία Β', 7(8).2, SC 507, 340.

θέλημα τοῦ Θεοῦ, ἀκόμη καί ἂν εἶναι πιστός, μένει στή δεσποτεία τῆς ἁμαρτίας.³⁶

Ἔτσι οἱ Πατέρες καταδεικνύουν τό ἀντιθετικό δίπολο, τό ὁποῖο στίς σύγχρονες συζητήσεις ὀνομάζεται *συνέχεια* ἢ *ἀσυνέχεια*, ὅσον ἀφορᾷ τό σωτηριῶδες ἔργο τοῦ Θεοῦ στούς διάφορους πολιτισμούς. Πράγμα πού σημαίνει: Ἡ τό Εὐαγγέλιο τελεῖ σέ *ἀ-συνέχεια* πρὸς τοὺς πολιτισμούς καί τίς θρησκείες, ὄντας κάτι ἀπολύτως νέο γιά αὐτούς, ἢ τελεῖ σέ κάποιας λογῆς *συνέχεια*, ὑπό τὴν ἔννοια ὅτι σέ ὅλους τοὺς ἀνθρώπινους χώρους δρᾷ ὁ Θεός, φροντίζει ἀδιάκοπα τὰ παιδιά του ὅπου καί ἂν βρίσκονται αὐτά, καί

³⁶ Μάξιμος, *Πρὸς Θαλάσσιον*, ιε', PG 90, 297B-C. «Τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον οὐδενὸς ἄπῃσι τῶν ὄντων· καὶ μάλιστα τῶν λόγου καθοτιοῦν μετεληφτότων [...] πολλοὺς εὐρίσκομεν καὶ τῶν ἁγῶν βαρβάρων καὶ νομάδων ἀνθρώπων, καλοκαγαθίας μεταποιουμένους, καὶ τοὺς ἀνέκαθεν κρατήσαντας τοὺς ἐν αὐτοῖς θηριῶδεις ἀθετοῦντας νόμους [...]. Πᾶς γὰρ μὴ ποιῶν τὰ θεῖα θελήματα, κἂν πιστός ἐστι, ἀσύνετον ἔχει τὴν καρδίαν, ὡς πονηρῶν λογισμῶν ἐργαστήριον, καὶ τὸ σῶμα κατάχρεων ἁμαρτίαις, ὡς διαπαντός μολυσμοῖς παθῶν συνεχόμενον». Ὁλόκληρο τό κείμενο σχολιάζει ὁ π. Ἐμμανουήλ Κλάφης, «Ὁ δια-θρησκειακὸς διάλογος καὶ ἡ παγκόσμια Σωτηρία», περ. *Θεολογία*, τχ. 84/2 (2013), σ. 101, ἐπισημαίνοντας ὅτι, κατὰ τὸν Μάξιμο, «γιά τοὺς Χριστιανούς [τὸ Ἅγιο Πνεῦμα] ἐνεργεῖ σάν «θείας υἰοθεσίας ποιητικόν», γιά τοὺς ζώντας κατὰ νόμον σάν «νομοθετικόν καὶ προσαγορευτικόν» καὶ σάν «ποιητικόν καὶ προνοητικόν» γιά ὅλους τοὺς ἀνθρώπους». Ἄς σημειώσουμε ὅμως καὶ τό γεγονός ὅτι ἀλλοῦ ὁ Μάξιμος λέει πὼς τό ἰσλάμ μέ τίς βίαιες πράξεις του καὶ τό πολεμοχαρές του ἦθος ἀναγγέλλει τὴν παρουσία τοῦ Ἀντίχριστου. «Οἷς Θεὸς ἀπεχθάνεται, Θεὸν θεραπεύειν οἰόμενον», *Ἐπιστολὴ ἰδ' δογματικὴ πρὸς Πέτρον ἰλλούστριον*, PG 91, 540B. Τό σημεῖο εἶναι σημαντικόν, διότι δέν γίνεται ἀπλῶς λόγος περὶ διαφορῶν στήν πίστη, ἀλλὰ περὶ διαφοροποιήσεων στὸν τρόπο ζωῆς.

δίνει προανακρούσματα του Ευαγγελίου.³⁷ Τά πατερικά κείμενα πού εξετάζουμε συνηγοροῦν ὑπέρ τοῦ δεύτερου. Ἄν ἀνακεφαλαιώσουμε ὅσα εἶδαμε μέχρις ἐδῶ, μπορούμε νά ποῦμε ὅτι, ὅσον ἀφορᾷ τήν παγκόσμια φροντίδα τοῦ Θεοῦ, ὑπάρχουν δύο τάσεις στά πατερικά ἔργα. Ἄφενός γίνεται λόγος γιά ἐνάρετα ἄτομα, τά ὅποια μέ τήν προσωπική βιωτή τους ἀνταποκρίθηκαν στή χάρη τοῦ Θεοῦ. Ἄφετέρου, ὀρισμένοι Πατέρες φαίνεται νά διακρίνουν στοιχεῖα φωτός ὄχι μόνο στά ἄτομα ἀλλά καί στά θρησκευτικά ἢ ἰδεολογικά συστήματα. Στήν ἀστρική θρησκεία τῶν μάγων, στή φιλοσοφία τῶν Ἑλλήνων, στίς Βέδες τῶν βραχμάνων. Ὁ θεμελιακός ἄξονας τῆς πατερικῆς ὀπτικῆς πάντως εἶναι ἡ πεποίθηση ὅτι σωτήρας εἶναι μόνο ὁ Τριαδικός Θεός. Ὁ Θεός αὐτός δρᾷ μυστικά παντοῦ. Ὅχι μόνο ἐντός τοῦ λαοῦ του ἢ μόνο ἐντός τῆς Ἐκκλησίας του. Ἡ δράση του αὐτή ὅμως δέν δίνει στίς ἄλλες θρησκείες καί πολιτισμούς τήν πλήρη ἀλήθεια, τούς δίνει ὅμως μιά πρόσκληση. Πρόσκληση στόν Τριαδικό Θεό καί τή Βασιλεία του.

Ὁ συνδυασμός ὄλων αὐτῶν ἐκβάλλει καί στόν τρόπο μέ τόν ὁποῖο ὁ χριστιανός ὀφείλει νά διαλέγεται μέ τούς ἄλλους. Ὁ ΨευδοΔιονύσιος Ἀρεοπαγίτης δίνει σέ κάποιον ζηλωτή ἱερέα μιά πολύτιμη συμβουλή: Μή θεωρεῖς ὅτι εἶναι νίκη τό νά ἐξυβρίσεις μιά θρησκεία ἢ μιά ἀντίληψη πού δέν φαίνονται σωστές. Μπορεῖ νά σοῦ διαφύγει κάποιον ἀληθές, κρυμμένο ἀνάμεσα στά ψευδῆ στοιχεῖα τους. Ὅ,τι δέν εἶναι ἐρυθρό δέν εἶναι ὀπωσδήποτε λευκό. Καί ὅ,τι δέν εἶναι ἵππος δέν εἶναι ὀπωσδήποτε ἄνθρωπος. Νά

³⁷ Βλ. Jacques Dupuis, *Toward a Christian Theology of Religious Pluralism*, Orbis Books, Maryknoll, Νέα Ὑόρκη 1997, σ. 50.

μιλᾷς κατά τέτοιον τρόπο γιά τήν ἀλήθεια, ὥστε νά μή βρεθεῖς ὑπόλογος.³⁸

Ἐδῶ ἀναδύεται ἓνα ιδιαίτερο ἐρώτημα. Παρόλο πού ἀρκετά πατερικά κείμενα ὑπογραμμίζουν τήν ἀδιάκοπη δράση τοῦ Θεοῦ παντοῦ καί πάντα, μερικές φορές κάποια κείμενα μιλᾶνε μέν μέ σαφήνεια γιά τή δράση τοῦ Θεοῦ πρὸς ὅσους εἶχαν ζήσει μέχρι καί τήν ἐνανθρώπηση, ἀλλά δέν λένε σαφῶς ὅτι ἡ φροντίδα του αὐτή συνεχίζεται καί στίς γενιές πού ἔχουν ἀκολουθήσει ἔκτοτε. Γιατί, ἄραγε, ὑπάρχει ἐκεῖ αὐτή ἡ σιγή γιά τό μέλλον; Ὑπονοεῖται μήπως ὅτι ἡ παγκόσμια δράση τοῦ Θεοῦ ἴσχυε μέχρι τήν ἐνανθρώπηση καί μέχρι τή συγκρότηση τῆς Ἐκκλησίας;

Νομίζω ὅτι δέν μπορεῖ νά ἐξαχθεῖ τέτοιο συμπέρασμα γιά δύο λόγους. Ἀφενός διότι, ὅπως ἔχουμε δεῖ, ἔχουμε πολλές πατερικές διαβεβαιώσεις περί τοῦ ἀντιθέτου. Ἀφετέρου διότι ἡ ἐν λόγῳ σιγή γιά τό μέλλον ὀφειλόταν, κατά τή γνώμη μου, στή δεσπόζουσα τότε ἀντιληψη περί ἱστορίας. Ἐννοῶ ὅτι γιά πολλούς τό κοσμοεῖδωλο κατά τήν πατερική ἐποχή ἦταν τρόπον τινά κλειστό. Ἀναμένονταν μέν ἡ Δευτέρα Παρουσία καί τά ἔσχατα, ἀλλά μέ τή βεβαιότητα ὅτι στό μεταξύ δέν θά ἄλλαζε κάτι ριζικά στήν ἀνθρώπινη

³⁸ Διονύσιος Ἀρεοπαγίτης, Ἐπιστολή στ' Σώπατρω ἱερεῖ, PG 3, 1077A. «Μή τοῦτο οἶου νίκην, ἱερέ Σώπατρε, τὸ εἰς θρησκείαν ἢ δόξαν ὑβρίσαι, μὴ ἀγαθὴν φαινομένην· οὐδὲ γάρ, οὐδ' εἰ κεκριμένως αὐτὴν ἐξελέγξεις, ἤδη τὰ Σωπάτρου καλὰ· δυνατὸν γάρ καὶ σέ καὶ ἄλλους ἐν πολλοῖς τοῖς ψεύδεσι καὶ φαινομένοις, ἐν ὧν καὶ κρύφιον, τὸ ἀληθὲς λανθάνειν. Οὐδὲ γάρ, εἴ τι μὴ ἐρυθρόν, ἤδη λευκόν· οὐδέ, εἴ τις μὴ ἵππος, ἐξ ἀνάγκης ἄνθρωπος. Οὕτω δὲ ποιήσεις ἐμοὶ πειθόμενος· ἀφέξῃ μὲν τοῦ καθ' ἑτέρων λέγειν, ὑπὲρ ἀληθείας δὲ ὄντως ἐρεῖς, ὡς πάντη εἶναι ἀνεξέλεγκτα τὰ λεγόμενα».

πραγματικότητα. Ήταν διαδεδομένη ή πεποίθηση ότι μέ τό ἔργο τῶν ἀποστόλων τό Εὐαγγέλιο εἶχε κηρυχθεῖ σέ ὅλη τή γῆ³⁹ καί ὅτι συνεπῶς ὅλοι οἱ λαοί εἶχαν λάβει πρό καιροῦ τό μήνυμα καί ἀπλῶς τούς ἀπέμενε ἡ εὐθύνη τῆς ἀποδοχῆς ἢ τῆς ἀπόρριψῆς του. Στήν ὀπτική αὐτή ἐπίκειντρο γίνεται ἡ θεσμική Ἐκκλησία σέ ἕνα μᾶλλον στατικό σκηρικό. Τόσο ἡ παγκόσμια μυστική δράση τοῦ Θεοῦ ὅσο καί τό ἐντατικό ἱεραποστολικό ἔργο φαίνεται νά ἀφοροῦν κατά βάση τήν περίοδο πρῖν ἀπό τή συγκρότηση τῆς Ἐκκλησίας.

Παρ' ὅλ' αὐτά, ἡ βιβλική ἀντίληψη τῆς ἱστορίας ὡς μιᾶς πορείας ἀνοιχτῆς στό μέλλον δέν ἔλειψε ποτέ καί τροφοδοτοῦσε μιά ιδιαίτερη δυναμική, ἡ ὁποία μᾶς χρειάζεται πολύ σήμερα. Γιά παράδειγμα, στήν ἀφήγηση γιά τήν κάθοδο τοῦ Χριστοῦ στόν Ἄδη (ὅπου ὁ Χριστός προσκάλεσε στή σωτηρία ὄλες τίς προαπελθοῦσες γενιές), ὁ Κλήμης Ἀλεξανδρείας προσθέτει ὅτι καί οἱ ἀπόστολοι κήρυξαν στόν Ἄδη, ἀκριβῶς ἐπειδή, ὡς καλοί μαθητές, μιμοῦνται τόν δάσκαλο. Προσθήκη αὐθαίρετη μὲν, ἀλλά δηλωτική μιᾶς θεολογίας ἡ ὁποία ἤθελε νά ἀνοιχτεῖ καί στό μέλλον, μετά τό ἱστορικό ἔργο τοῦ Χριστοῦ.⁴⁰ Καί

³⁹ Βλ. Dupuis, *Toward a Christian Theology of Religious Pluralism*, ὁ.π., σ. 89.

⁴⁰ Κλήμης Ἀλεξανδρείας, *Στρωματεῖς*, 6.45.5, SC 446, 152: «ἐχρῆν γάρ, οἶμαι, ὥσπερ κἀνταῦθα, οὕτως δέ κἀκεῖσε τοὺς ἀρίστους τῶν μαθητῶν μιμητὰς γενέσθαι τοῦ διδασκάλου». Γενικότερα, γιά τό ἐρώτημα τῆς σωτηρίας μετά θάνατον, βλ. Jeffrey A. Trumbower, *Rescue for the Dead: The Posthumous Salvation of Non-Christians in Early Church*, Oxford University Press, Ὁξφόρδη 2001.

ὁ Αὐγουστίνος εἶχε δηλώσει ὑπέροχα: «Ὁ ἀγρός εἶναι ὁ κόσμος καὶ ὄχι ἡ Ἀφρική. Ἡ συγκομιδὴ εἶναι τὸ τέλος τοῦ κόσμου, ὄχι ἡ ἐποχὴ τοῦ Δονάτου». ⁴¹ Νά σημειώσω ἐδῶ ὡστόσο (καὶ πάλι γιὰ νά δείξω τὴ συνθετότητα τῶν πραγμάτων) ὅτι ὑπάρχει μεγάλη συζήτηση περὶ τοῦ ὅτι ἡ τάση τοῦ Αὐγουστίνου πρὸς τὸν προκαθορισμὸ ὀδηγοῦσε στὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ χάρις τοῦ Θεοῦ δέν ἀπευθυνόταν σέ ἐκείνους πού ἐπρόκειτο νά τὴν ἀρνηθοῦν. Τὴ διαφωνία του σέ αὐτὸ ἐξέφρασε ὁ (κατὰ τὰ ἄλλα, ὑπερασπιστής τοῦ Αὐγουστίνου) Πρόσπερος Ἀκουιτανίας, ὁ ὁποῖος ἐπέμεινε ὅτι ὁ Θεὸς ἐπιθυμεῖ τὴ σωτηρία καὶ ἐργάζεται γιὰ τὴ σωτηρία ὅλων. ⁴²

Ἀκριβῶς ἐπειδὴ ὁ Θεὸς ἐπιθυμεῖ τὴ σωτηρία καὶ ἐργάζεται γιὰ τὴ σωτηρία ὅλων, τὸ χρέος τῆς μαρτυρίας καὶ τῆς ἱεραποστολῆς εἶναι χρέος ὅλων τῶν πιστῶν, πράγμα πού τονίζεται, μὲ διάφορες ἀφορμές, σέ διάφορα πατερικά ἔργα. Σχολιάζοντας ὁ Χρυσόστομος τὰ λόγια τοῦ Χριστοῦ, πού παρομοιάζουν τοὺς πιστοὺς μὲ ἅλατι καὶ μὲ φῶς (Μτ 5:13-14), διευκρινίζει:

Δέν λέει ὅτι [οἱ μαθητές] εἶναι διδάσκαλοι μόνο τῆς Παλαιστίνης, ἀλλὰ ὀλόκληρης τῆς γῆς [...]. Οὔτε [εἶπε ὁ Χριστός] σὰς ἀποστέλλω σέ δύο πόλεις ἢ σέ δέκα ἢ σέ εἴκοσι ἢ σέ ἓνα ἔθνος, ὅπως ἀπέστειλα τοὺς προφήτες,

⁴¹ Augustine, *Answer to Petilian the Donatist (Book III)*, www.newadvent.org/fathers/14093.htm.

⁴² Francis A. Sullivan, *Salvation Outside the Church? Tracing the History of the Catholic Response*, Wipf and Stock, Γιουτζήν Ὁρεγκον 2002, σ. 38-42.

ἀλλά σᾶς ἀποστέλλω στή γῆ καί στή θάλασσα καί σέ
ὀλόκληρη τήν οἰκουμένη.⁴³

Καί ἄλλοῦ διευρύνει τό ἱεραποστολικό χρέος ὅσο δέν
παίρνει: «Καθένας μας εἶναι ὑπεύθυνος γιά τή σωτηρία
τοῦ πλησίον».⁴⁴

Ἡ μαρτυρία ἐκδηλώνεται μέ κάθε τρόπο: μέ τόν λόγο,
μέ τή λειτουργική ζωή, μέ τήν ἀλληλεγγύη πρὸς τοὺς
ἀδυνάμους. Εἰδικά ἡ λειτουργική ζωή χρειάζεται νά ἀπο-
φύγει τόν κίνδυνο τῆς ἐσωστρέφειας καί τοῦ μυστικισμοῦ
καί νά λειτουργήσει ὡς μαρτυρία πρὸς τήν οἰκουμένη. Ἡ
ἀνάγνωση τοῦ Εὐαγγελίου, μέ τήν ὁποία περατώνεται
ἡ λειτουργία τῶν κατηχομένων, μᾶς λέει ὁ Μάξιμος
Ὁμολογητής, βοᾷ ὅτι ἡ δεύτερη ἔλευση τοῦ Χριστοῦ θά
γίνει ἀφοῦ πρῶτα «κηρυχθεῖ τό εὐαγγέλιο τῆς Βασιλείας,
μαρτυρία [ἴσχυι μόνον γιά τό ἐκκλησίασμα, ἀλλά] γιά ὅλα τά
ἔθνη».⁴⁵ Τοῦ ἁγίου Μαξίμου, ἄλλωστε, εἶναι ἡ συγκλονι-
στική φράση –ἄς μοῦ ἐπιτραπεῖ, συχνά τή μνημονεύω– ἡ

⁴³ Ἰωάννης Χρυσόστομος, *Εἰς τόν Ματθαῖον, ὁμιλία 15*, PG 57, 231. «Οὐ γάρ τῆς Παλαιστίνης διδασκάλους εἶναι φησιν, ἀλλά τῆς γῆς ἀπάσης [...]. Οὐδὲ γάρ εἰς δύο πόλεις, καί δέκα καί εἴκοσιν, οὐδὲ εἰς ἓν ἔθνος ὑμᾶς ἀποστέλλω, καθάπερ τοὺς προφῆτας, ἀλλ' εἰς γῆν καί θάλατταν καί τήν οἰκουμένην ἄπασαν».

⁴⁴ Ἰωάννης Χρυσόστομος, *Πρὸς τοὺς ἔχοντας παρθένους συνεισάκτους*, PG 47, 500. «Ἵπεύθυνος γάρ ἕκαστος ἡμῶν τῆς τοῦ πλησίον σωτηρίας ἐστίν. Διὰ τοῦτο οὐχί τὰ ἑαυτῶν σκοπεῖν, ἀλλά τὰ τοῦ πλησίον ἐκελεύσθημεν». Εἰδικά γιά τήν ἱεραποστολική εὐαισθησία τοῦ Χρυσοστόμου ὅσον ἀφορᾷ τοὺς ἐθνικούς, βλ. Εὐῆ Βουλγαράκη-Πισίνα, *Ἡ προσέγγιση τῶν ἐθνικῶν κατὰ τόν ἅγιο Ἰωάννη τὸ Χρυσόστομο*, Μαῖστρος, Ἀθήνα 2016, ἰδίως σ. 73-163.

⁴⁵ Μάξιμος Ὁμολογητής, *Μυσταγωγία*, PG 693B-C.

όποια μᾶς δίνει τή δυνατότητα νά νοήσουμε τή σχέση Εὐαγγελίου καί ἀνθρώπινης ζωῆς ὡς σάρκωση – ὡς *inculturation* καί *contextualization*, θά λέγαμε σήμερα: «Ὁ Λόγος τοῦ Θεοῦ καί Θεός θέλει τό μυστήριο τῆς σάρκωσῆς του νά πραγματοποιεῖται πάντα καί παντοῦ».⁴⁶ Παράλληλα ἔρχεται ὁ ἅγιος Νικόλαος Καβάσιλας νά μᾶς γλιτώσει ἀπό ἕναν «εὐχαριστιο-μονισμό». Ὁ Καβάσιλας τονίζει ὅτι ἡ τέλεση τῆς Θείας Εὐχαριστίας πράγματι φανερώνει τήν ἐσχατολογική Βασιλεία. Ἄλλά λίγο παρακάτω ἐπισημαίνει ὅτι ἡ Βασιλεία τοῦ Θεοῦ, ὁ ὁποῖος ἀγάπη ἐστί, δέν φανερώνεται μόνο μέ τήν Εὐχαριστία. Φανερώνεται καί μέ τίς πράξεις φιλανθρωπίας καί ἀλληλεγγύης!⁴⁷

Ἐπαναλαμβάνω ὅτι οἱ πατερικές ἀναφορές πού ψηλαφήσαμε εἶναι εὐάριθμες, ἐγκατεσπαρμένες σέ ἕνα πέλαγος ἀντιρρητικῶν καί πολεμικῶν κειμένων. Ὡστόσο ἐκφράζουν μιά δυναμική ἡ ὁποία μπορεῖ νά ἀναπτυχθεῖ, νά ἐμπνεύσει καί νά συμβάλει στίς σημερινές ἀναζητήσεις, σέ ἕναν κόσμο διαφορετικό ἀπό τήν ἐποχή τῶν Πατέρων. Σέ ἕναν κόσμο ὁ ὁποῖος ἀπό τόν 15ο αἰῶνα ἔχει διαπιστώσει ὅτι ἡ οἰκουμένη εἶναι κάτι ἀπείρως εὐρύτερο καί συνθετότερο ἀπό

⁴⁶ Μάξιμος Ὁμολογητής, *Περί διαφόρων ἀποριῶν*, PG 91, 1084C-D. «Βούλεται γάρ αἰεὶ καί ἐν πᾶσιν ὁ τοῦ Θεοῦ Λόγος καί Θεός τῆς αὐτοῦ ἐνσωματώσεως ἐνεργεῖσθαι τό μυστήριον».

⁴⁷ Θανάσης Ν. Παπαθανασίου, «Οἱ εἰκόνες τῆς Βασιλείας. Κάποια ἀθέατα τοῦ Καβάσιλα καί κάποιοι πειρασμοί τῆς Εὐχαριστιακῆς μας θεολογίας», περ. *Σύναξη*, τχ. 114 (2010), σ. 13-21. Γιά τό θέμα, βλ. ἐπίσης τό δικό μου «Χαμένοι στήν ἠθική. Στάσεις τῆς σύγχρονης Ὀρθόδοξης θεολογίας», *Ἡ ἐπιστροφή τῆς ἠθικῆς. Παλαιά καί νέα ἐρωτήματα*, ἐπιμ. Σταῦρος Ζουμπουλάκης, Ἄρτος Ζωῆς, Ἀθήνα 2013, σ. 281-318.

τήν ἑλληνορωμαϊκή οἰκουμένη, μέ ἑκατομμύρια ἀνθρώπους πού ζοῦσαν, δημιουργοῦσαν καί πέθαιναν πρὶν οἱ Ἕλληνες καί οἱ Λατίνοι πάρουν εἶδηση τήν ὑπαρξή τους. Σέ ἓναν κόσμο πού γνωρίζει ὅτι ἡ ἱστορία φέρνει ἀνατροπές, τίς ὁποῖες δέν τίς ἔβαζε κάποτε ὁ νοῦς τοῦ ἀνθρώπου.

Γιά τίς πατερικές μαρτυρίες πού προανέφερα, κάθε δράση τοῦ Θεοῦ, κάθε πνοή τοῦ Πνεύματος καί κάθε ἀποκάλυψή του σέ ἄλλους πολιτισμούς δέν εἶναι δρόμος παράλληλος πρὸς (καί ἀνεξάρτητος ἀπό) τό ἔργο τοῦ Τριαδικοῦ Θεοῦ καί τήν ἔνσαρκη οἰκονομία τοῦ Υἱοῦ. Εἶναι δρόμος ὁ ὁποῖος ὀδηγεῖ, ἀπολήγει, ὀλοκληρώνεται στόν Τριαδικό Θεό καί τήν ἔνσαρκη οἰκονομία τοῦ Υἱοῦ, στήν ὁποία ἀναγνωρίζονται κοσμικές (συμπαντικές) διαστάσεις. Αὐτή ἡ πατερική ὀπτική μπορεῖ μέ σύγχρονους ὄρους νά ὀνομαστῆ περιεκτική (inclusivist). Ἡ διαφωνία τῶν Πατέρων μέ τήν «Πλουραλιστική Θεολογία» (pluralism), ἡ ὁποία σχετικοποιεῖ τή χριστιανική ἀποκάλυψη, εἶναι ὀλοκάθαρη. Θά ἔλεγα μάλιστα ὅτι οἱ Πατέρες συνδυάζουν ἀποκλειστικότητα (exclusivism) στήν ἀλήθεια καί περιεκτικότητα (inclusivism) στή σωτηρία. Ἐπαναλαμβάνω: σώζει μόνο ὁ Χριστός, ἀλλά ὄχι μόνο ἐντός τῶν κανονικῶν ὀρίων τῆς Ἐκκλησίας. Ὁ σημερινός ἀναγνώστης τῶν Πατέρων θά διακρίνει κάποιες συγγένειες τῆς σκέψης τους μέ παλιότερες, κλασικές θεωρίες, ὅπως εἶναι ἡ «ἐκπλήρωση» τοῦ Ζάν Ντανιελου⁴⁸ καί οἱ «ἀνώνυμοι χριστιανοί» τοῦ Κάρλ Ράνερ,⁴⁹ ἀλλά, κατά περίπτωση, καί μέ ἄλλες πλευρές

⁴⁸ Ἐνδεικτικά, Jean Daniélou, *The Advent of Salvation: A Comparative Study of Non-Christian Religions and Christianity*, ἀγγλ. μτφρ. Rosemary Sheed, Paulist Press, Νιού Τζέρσυ 1962.

⁴⁹ Βλ., π.χ., Karl Rahner, *Theological Investigations: 6. Concerning*

τῆς πλούσιας συζήτησης πού ἀκολούθησε. Κάποιες πα-
 τερικές θέσεις συντονίζονται κάπως μέ τήν ἐπιφύλαξη τοῦ
 Χάνς Οὐρς φόν Μπάλταζαρ ὅτι οἱ «ἀνώνυμοι χριστιανοί»
 τοῦ Ράνερ κινδυνεύουν ἀπό μιά φυσιοκρατική ἐννόηση,⁵⁰
 ἢ μέ τήν πρόταση τοῦ Μπουμπλίκ – ἡ ὁποία πλησιάζει
 τήν «εὐαγγελική προπαρασκευή» τοῦ Εὐσέβιου καί τήν
 «ἐκπλήρωση» τοῦ Ντανιελού– ὅτι ἀκριβέστερο θά εἶναι
 ἄν τούς ἀλλόθρησκους τούς ὀνομάζουμε ἀνώνυμους κα-
 ττηχούμενους καί ὄχι ἀνώνυμους χριστιανούς.⁵¹ Σέ κάθε
 περίπτωση ὅμως ἡ βασική φιλοσοφία τῶν «ἀνώνυμων χρι-
 στιανῶν» δέν μπορεῖ, κατά τή γνώμη μου, νά προσπεραστεῖ
 εὐκόλα. Ἡ μυστική δράση τοῦ Θεοῦ καί ἡ δυνατότητα
 τοῦ Χριστοῦ νά ἐγγράφει μυστικῶς μέλη στήν Ἐκκλησία
 του κρατοῦν τό ζήτημα ἀνοιχτό. Ἄλλωστε, πλευρές τῆς
 πατερικῆς ὀπτικῆς πού ἐξετάσαμε σχετίζονται μέ θέσεις
 σύγχρονων θεολόγων οἱ ὁποῖοι προσπάθησαν ἢ προσπαθοῦν
 νά συνδυάσουν τή μοναδικότητα τοῦ χριστιανισμοῦ μέ τήν

Vatican Council II, ἀγγλ. μτφρ. Karl-H. & Boniface Kruger, Helicon
 Press, Βαλτιμόρη 1969, σ. 390-398.

⁵⁰ Hans Urs von Balthasar, *The Moment of Christian Witness*,
 ἀγγλ. μτφρ. Richard Beckley, Newman Press, Νέα Ὑόρκη 1969.

⁵¹ Vladimiro Boublik, *Teologia delle religioni*, Studium, Ρώμη
 1973, σ. 249-282. Τήν πληροφόρηση γιά τόν Μπουμπλίκ τήν ὀφείλω
 στόν Ντυπουί, ὁ ὁποῖος χαρακτηρίζει αὐτό τό ἔργο του ὡς τήν πρώτη
 ἐκτενῆ καί συνθετικῆ μελέτη τήν ὁποία πρέπει νά λαμβάνει ὑπόψη
 κάθε νεότερη πραγμάτευση (Dupuis, *Toward a Christian Theology of
 Religious Pluralism*, ὁ.π., σ. 2-3). Ὑπενθυμίζω ὅτι τό ἔργο τοῦ Alan
 Race, *Christians and Religious Pluralism. Patterns in the Christian
 Theology of Religions*, τό ὁποῖο θεωρεῖται κλασικό γιά τήν τρίπτυχη
 κατηγοριοποίηση (exclusivism, inclusivism, pluralism), ἐκδόθηκε τό
 1983 (Orbis Books, Maryknoll, Νέα Ὑόρκη).

ποικιλία τῶν θρησκευτικῶν μορφωμάτων, ὅπως οἱ Καθολικοί Γκάβιν Ντ'Κόστα (Gavin d'Costa) καί Ζάκ Ντυπουί (Jacques Dupuis), ὁ Ἀγγλικανός Ρόουαν Οὐίλλιαμς (Rowan Williams), ὁ Ὀρθόδοξος Ἐμμανουήλ Κλάφης κ.ἄ.

Ἐδῶ ὑπάρχει ἓνα σταυροδρόμι μεγάλης σημασίας: Πῶς συνταιριάζονται ἡ ἱεραποστολή τῆς Ἐκκλησίας καί ἡ παγκόσμια δράση τοῦ Θεοῦ; Μήπως ἡ μία καθιστᾶ περιττή τὴν ἄλλη; Ἀπαντῶ πῶς ὄχι. Τό κλειδί βρίσκεται στό ὅτι ἡ ἱεραποστολή δέν εἶναι τῆς Ἐκκλησίας. Εἶναι τοῦ ἴδιου τοῦ Θεοῦ, εἶναι *missio Dei*. Ἀποστολή, συνεπῶς, τῆς Ἐκκλησίας εἶναι νά διακονεῖ τὴν ἱεραποστολή τοῦ κατεξοχῆν ἱεραποστόλου, τοῦ Κυρίου της. Ἡ πατερική δυναμική, τὴν ὁποία ψηλαφήσαμε, ἀξιώνει ἀπό τὴν Ἐκκλησία νά ἔχει τὴν ἐπίγνωση ὅτι εἶναι διάκονος τῆς ἀλήθειας καί (ἐπιτρέψτε μου τὴν ἔκφραση) ὄχι φυλακὴ της. «Ἡ Ἐκκλησία», εἶχε πεῖ ὁ π. Δημήτριος Στανιλοάε,

συμμορφώνεται πρὸς τὴν ἀλήθεια, ἡ ὁποία βρίσκεται μέσα της ἀλλὰ καί ταυτόχρονα ὑπέρκειται αὐτῆς. Τό ἀλάθητο τῆς Ἐκκλησίας ἐγκεῖται στὴν ἰκανότητα τῆς Ἐκκλησίας νά παραμένει στὴν ἀλήθεια, καί στὴν προθυμία της νά συμμορφώνεται πρὸς αὐτήν.⁵²

Ἀποστολή, λοιπόν, τῆς Ἐκκλησίας εἶναι ταυτόχρονα τό νά μαρτυρεῖ τὴν ἀλήθεια τοῦ Εὐαγγελίου της καί τό νά

⁵² Ἀπό ἀγγλικὴ μετάφραση τοῦ ρουμανικοῦ ἔργου του «Autoritatea Bisericii» («Ἡ ἀuthεντία τῆς Ἐκκλησίας»), στό Alexandru Roșou, «Fr. Dumitru Stăniloae's View on Laymen's Participation in the Infallibility of the Church», περ. *Review of Ecumenical Studies (Sibiu)*, τχ. 6/1 (2014), σ. 31.

άφουγκράζεται τά ἴχνη τοῦ Κυρίου της, ὅπου γῆς. Νομίζω πῶς ἡ δήλωση τοῦ παγκόσμιου ἱεραποστολικοῦ συνεδρίου τοῦ Παγκόσμιου Συμβουλίου Ἐκκλησιῶν (Commission on World Mission and Evangelism) στό Σάν Ἀντόνιο τοῦ Τέξας (1989) παραμένει καταστατική:

Δέν μπορούμε νά καταδείξουμε ὁδὸ σωτηρίας ἄλλη ἀπὸ τὸν Ἰησοῦ Χριστό. Ταυτόχρονα δέν μπορούμε νά θέσουμε ὅρια στή σωστικὴ δύναμη τοῦ Θεοῦ [...]. Λαμβάνουμε σοβαρά ὑπόψη τὴν ἔνταση αὐτὴ καὶ δέν προσπαθοῦμε νά τὴν ἄρουμε.⁵³

Ὁ τρόπος νά ἀποφευχθεῖ ὁ ναρκισσισμός εἶναι ἀκριβῶς τὸ νά ἔχει ἡ Ἐκκλησία ἀδιάκοπη ἐπίγνωση ὅτι ὁ Κύριός της εἶναι ὁ Κύριος τῶν ἐκπλήξεων, ἀπόλυτα ἐλεύθερος καὶ ἀδέσμευτος. Ὑπενθυμίζω ὅτι στό ἐπίσημο μήνυμα τῆς Μεγάλης Συνόδου τῶν Ὁρθόδοξων Ἐκκλησιῶν στὴν Κρήτη τὸν Ἰούνιο τοῦ 2016 διακηρύχθηκε τὸ ἑξῆς:

Θεμέλιο τῶν θεολογικῶν μας ἀναζητήσεων ὑπῆρξε ἡ βεβαιότητα ὅτι ἡ Ἐκκλησία δέν ζεῖ γιὰ τὸν ἑαυτὸ της. Μεταδίδει τὴ μαρτυρία τοῦ Εὐαγγελίου τῆς χάριτος καὶ τῆς ἀληθείας καὶ προσφέρει σέ ὅλη τὴν οἰκουμένη τά δῶρα τοῦ Θεοῦ.⁵⁴

⁵³ «Mission in Christ's Way: Your Will be Done. San Antonio, 1989», παράγρ. 26 καὶ 29, *New Directions in Mission and Evangelization 1: Basic Statements 1974-1991*, ἐπιμ. James A. Scherer, Stephen B. Bevans, Orbis Books, Maryknoll, Νέα Ὑόρκη 1992, σ. 78-79.

⁵⁴ Ἐγκύκλιος, Εἰσαγωγή, www.holycouncil.org/-/message. Τὴ φράση «ἡ Ἐκκλησία δέν ὑπάρχει γιὰ τὸν ἑαυτὸ της» τὴν ἔχουν διατυπώσει ποικιλοτρόπως κατὰ καιρούς σημαντικὰ πρόσωπα τοῦ χριστιανικοῦ κόσμου: ὁ Οὐίλλιαμ Τέμπλ (1881-1944), ὁ Ντῆτριχ Μπονχαίφερ (1906-1945), ὁ πάπας Βενέδικτος ΙϚ', ὁ ἀρχιεπίσκοπος

Αὐτά ὅσον ἀφορᾷ τό μερδικό τοῦ ἀνθρώπου, ἀπό τόν ὁποῖο ζητεῖται, πάνω ἀπ' ὅλα, νά παραδώσει τόν ἑαυτό του μέ ἐμπιστοσύνη στό μυστήριο τοῦ Θεοῦ: Σέ κάποιον πού ἀγκαλιάζει τόν ἄνθρωπο καί τόν ξεπερνᾷ. Κλείνω μέ τή συγκλονιστική ὠδή τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τῆς Κλίμακος:

Ὁ Θεός εἶναι ἀγάπη. Καί ὅποιος θέλει νά τόν προσδιορίσει μέ τά λόγια ἀκριβέστερα εἶναι σάν νά μετράει μέσα στό σκοτάδι τῆς ἀβύσσου τούς κόκκους τῆς ἄμμου τῆς.⁵⁵

Ἄναστασιος Γιαννουλάτος. Βλ. Θανάσης Ν. Παπαθανασίου, «Ἀναστάσις, ἡ πράξις πού διακονεῖ τήν Ἀνάστασις», περ. Φρέαρ, τχ. 21 (2018), σ. 130-135.

⁵⁵ Ἰωάννης Κλίμαξ, Λόγος Δ, Περὶ τοῦ Συνδέσμου τῆς ἐναρέτου Τριάδος ἐν ἀρεταῖς, PG 88, 1156 A: «Ἀγάπη ὁ Θεός ἐστίν, ὁ ὅρον δὲ τούτου λέγειν βουλόμενος, ἐν ἀβύσσῳ τυφλώτων τὴν ψάμμον μετρεῖ».